

ՀՈՎԻԿԻՄ ՇԱՀԲԱԶՅԱՆԻ «ԴԱՏՎԱՆ» ԱՆՏԻՊ ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր – Առաջին աշխարհամարտ, Մեծ եղեռն, անտիպ հուշագրություն, Խլաթ, հայ զինվորություն, հայ բեռնակիրներ, ինքնապաշտպանություն, Արշակ Վռամյան, տեղահանություն և ջարդ, քրդական ցեղեր

Մեծ եղեռնի հարյուրամյակի ոգեկոչման իրադարձությունների համապատկերի վրա հայ պատմագիտական միտքը մի կողմից արձանագրում է այն ձեռքբերումները, որոնց հասել է Հայոց ցեղասպանության բարդ ու տարողունակ հիմնախնդրի տարբեր ծալքեր վերհանելու ասպարեզում, իսկ մյուս կողմից ջանում է շրջանառության մեջ դնել Հայոց գողգոթայի իրական պատկերը համալրող և ամբողջացնող նոր վավերագրեր:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը թևակոխել է մի նոր փուլ, որի վկաներն ենք մենք այսօր: Օրակարգում անխուսափելիորեն դրվում է պահանջատիրության հիմնահարցը, որի հիման վրա, կարծում ենք, շատ ավելի լուրջ խնդիրներ են ծառանում միջազգային իրավունքի մասնագետների, տնտեսագետների, քաղաքագետների, հոգեբանների առջև:

Այնուհանդերձ, դա ամենևին չի նշանակում, թե հայ պատմաբաններն այլևս անելիքներ չունեն: Նրանք պարտավոր են ամբողջացնել Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող, բայց ստվերում մնացած առանձին հարցեր, համաշխարհային մամուլի էջերում ժամանակին տեղ գտած հրապարակումները, վերահրատարակել ժամանակին՝ դեպքերի թարմ տպավորությամբ հրատարակված, բայց միջազգային հանրությանը տակավին նվազ հայտնի վավերագրերը, իրականացնել պետական և անձնական արխիվների զգրոցներում պահվող, ցայսօր անտիպ վավերագրերի հրապարակումը և այլն:

Հատկապես կարևորում ենք անձնական արխիվներում պահվող վավերագրերի և հուշագրական բնույթի նյութերի հնարավորինս արագ հրապարակ բերումը, քանի որ իրական վտանգ կա, որ հաջորդ սերունդների կողմից դրանք պարզապես կարող են պատշաճ վերաբերմունքի չարժանանալ և որպես «ոչ պետքական թղթեր» դեն նետվել:

Հայոց ցեղասպանության ականատեսների ժառանգների մոտ պահվող և ցայսօր գիտական հանրությանն անձանոթ գործերից է Հովակիմ Շահբազյանի «Դատվան» խորագրով հուշագրությունը, որի հեղինակը ծնվել է Բիթլիսի վիլայեթի Խլաթ գավառի Շամիրամ գյուղում՝ տանուտեր Մուղսի Գրեի (Գրիգոր) 64-հոգանոց գերդաստանում: Հայրը՝ Գրեն, հայոց ազատա-

մարտի նվիրյալներից էր, բազմիցս ձերբակալվել է և նետվել Բիթլիսի բանտ, իսկ 1905-1908 թթ.՝ մինչև երիտթուրքերի 1908 թ. հուլիսյան հեղաշրջումը, շրթայակապ վիճակում գտնվել է Բարվարիի բանտում¹: Հուշագրի հորեղբոր որդին հայտնի հայդուկ, ՀՅԴ նշանավոր գործիչ Աշոտ Երկաթի (Արմենակ Լևոնյան) զինակից, Սասունի 1904 թ. ապստամբության մասնակից, խմբապետ Սողոմն էր, որը, Անդրանիկի խմբի հետ անցնելով Վան, մի փոքր ուշ դարձել է Արամ Մանուկյանի թիկնապահը: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո շատ հայդուկների նման Սողոմն նույնպես հաստատվել է հայրենի բնակավայրում և Խլաթ գավառում ծավալել եռանդուն գործունեություն դպրոցներ բացելու ուղղությամբ: Ինչպես ազատագրական շարժման գործիչներից շատերը, նա ևս դարձել է Մեծ եղեռնի զոհերից²:

Ինչ վերաբերում է «Դատվանի» հուշագրին, ապա նա անցել է բարդ ու հակասական ճանապարհ: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին զորակոչվել է թուրքական բանակ, Սարիղամիշի ճակատամարտից հետո, երբ սկսվել է հայ զինվորության զինաթափումն ու ոչնչացումը, դարձել փախստական: Խլաթի հայության տեղահանության և բնաջնջման շրջանում նա կորցրել է հորը, կնոջը և գերդաստանի մեծ մասին: Հ. Շահբազյանը մեծ դժվարությամբ հատել է ռազմաճակատի գիծը, մասնակցել թուրքերի դեմ կռիվներին, իսկ ավելի ուշ ընդգրկվել գնդապետ Ս. Սամարցյանի գլխավորած հայկական երկրորդ գնդի, այնուհետև՝ Անդրանիկի Առանձին հայկական հարվածող զորամասի կազմում՝ որպես հարյուրապետ: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության շրջանում նա եղել է զորավար Սմբատի զինակիցը:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո ստանալով մասնագիտական կրթություն՝ Հ. Շահբազյանը աշխատանքի է անցել խորհրդային տնտեսության տարբեր կառույցներում, սակայն 1949 թ. հունիսին՝ բազմահազար հայերի հետ մեկտեղ արքտրվել Ալթայի երկրամաս: Օժտված լինելով գրելու ձիրքով՝ նա թողել է մի շարք անտիպ գործեր, որոնցից կարևոր է «Դատվան» հուշագրությունը:

Հ. Շահբազյանի հուշագրության բնագիրը շարադրված է աշակերտական մի քանի տետրերում՝ մանր, հիմնականում ընթեռնելի ձեռագրով: Առաջին տետրի մեծ մասը չի պահպանվել, բայց դրանից նրա աշխատանքն առանձնապես չի տուժել, քանի որ այն վերաբերվել է գերդաստանի պատմության

¹ Տե՛ս **Շահբազյան Հ.**, Դատվան, անտիպ հուշագրության համակարգչային շարվածք, էջ 54, 108: Հուշագրության ձեռագիր բնագիրը և մեր գրած առաջաբանով ու ընդարձակ ծանոթագրություններով համակարգչային շարվածքը (շուրջ 225 էջ) պահվում են հուշագրի որդու մոտ: Մենք ունենք դրա համակարգչային շարվածքի նախնական տեքստը, որը 185 էջ է: Հուշագրությունից մեր կատարած հղումներն արվում են հենց այդ օրինակից: Այսուհետև այս հուշագրությունից հղումները կտրվեն շարադրանքում՝ փակագծերում նշելով միայն էջը:

² Տե՛ս Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, Ալբում-ատլաս, Ա. Հատոր, Լոս Անճելլոս, 1992, էջ 162:

վաղ շրջանին: Ձեռագիր տեքստը վերածվել է համակարգչային շարվածքի և համեմատվելով բնագրի հետ, խմբագրվել ու ծանոթագրվել է մեր կողմից, բայց ցայսօր չի հրատարակվել:

Ժամանակագրական և բովանդակային առումներով հուշագրությունը բաժանվում է երեք մասի, որոնք ամփոփում են մինչև Առաջին աշխարհամարտը, աշխարհամարտի սկզբից մինչև 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը և Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ժամանակաշրջանները:

Անհամեմատ հավաստի և արժեքավոր է հուշագրության երկրորդ մասը, որն ընդգրկում է շարադրանքի կեսից ավելին: Ձերձ չլինելով հուշագրություններին բնորոշ որոշ թերություններից՝ սուբյեկտիվիզմից, ժամանակագրական ու փաստական բնույթի աղավաղումներից, որոնք հատկապես նկատելի են շարադրանքի առաջին և վերջին մասերում, Հ. Շահբազյանի հուշագրությունը, այնուհանդերձ, հնարավորություն է ընձեռում պարզաբանել Մեծ եղեռնի հետ կապված որոշ հարցեր և կատարել մի քանի կարևոր ճշգրտումներ:

Հուշագրությունն առաջին հերթին արժեքավոր տեղեկություն է պարունակում թուրքական բանակ զորակոչված հայ զինվորականների ճակատագրի մասին: Պատերազմի սկզբում ենթարկվելով զորակոչի և ծառայելով էրզրումում՝ Հ. Շահբազյանը հավաստի փաստեր է ներկայացնում հայ սպաների պաշտոնանկության, զինվորների զինաթափման ու աշխատանքային գումարտակներում ընդգրկվելու և ընդհանրապես կտրող ու աշխատունակ հայկական ուժի ոչնչացման մասին: Նրա վկայությամբ այդ գործընթացը սկսվում է Սարիղամիշում թուրքական բանակի պարտությունից հետո և լայն թափ ստանում հետագա ամիսներին (էջ 83-84, 86-95):

Ահա թե ինչ է գրում հուշագիրը տեղի ունեցածի մասին. «Թուրքական կառավարությունը վաղուց էր իր որոշումն իրականացրել: Բոլոր հայ զինվորականները զինաթափվել և քշվել էին աշխատավորական գումարտակներ: Այդ գումարտակներից կազմում էին 10 մարդուց բաղկացած խմբեր, նրանց բեռնում էին գրաստների նման, յուրաքանչյուրին 3 փթի չափ և թուրքական կտրող բանակին զինամթերք և սննդամթերք էին տեղափոխում: Հայ բեռնակիրները աշխատում էին թուրք զինվորների հսկողության տակ և օրական պետք է անցնեին 30-40 կիլոմետր տարածություն: Այս տանջանքներից բեռնակիրները հյուժվել, կմախքի նման էին դարձել: Շատերը ուժասպառ լինելով ճանապարհին ընկնում էին: Ընկածներին թուրք զինվորները ոչնչացնում էին, իսկ նրանց բեռը բաժանում մյուսների վրա» (էջ 94-95):

Շարունակելով ասելիքը՝ հուշագիրն ամբողջացնում է վերը բերված պատկերը՝ նկարագրելով թիկունքում մնացած հայ տղամարդկանց նկատմամբ կիրառված նույնանման քաղաքականությունը. «Նույն վիճակն էր նաև թիկունքի հայ գյուղացիների և քաղաքացիների նկատմամբ: Օրինակ, Բիթլիսից և շրջակա գյուղերից բանակ չգնացող հայերից, որոնք կարող էին աշխատել, հավաքել էին հարյուրյակներով, ամեն մեկին տվել էին մի պարկ

և պարան, նույնպես բեռնում էին երեք փթի չափ ցորեն կամ այլուր, որը նրանք պիտի տանեին մինչև Կոփ գյուղաքաղաքը, որը Բիթլիսից հեռու էր 115 կիլոմետր: Այս ճանապարհը բեռնակիրները պիտի անցնեին երեք օրում: Բեռնակիրների մեկ այլ խումբ այդ բեռը Կոփից տանում էր մինչև Մանազկերտ, իսկ այնտեղից էլ մինչև Մնջան և պարենը հանձնում էին բանակին: Թուրք կառավարությունը հայերին հավաքեց որպես բեռնակիրներ, իսկ քուրդ և թուրք գյուղացիներից կամավոր հիմունքներով ջոկատներ էր կազմում, մի երկու շաբաթ տեղերում վարժեցնում էին և ուղարկում պահակախմբեր, որոնց հսկողության տակ աշխատում էին հայ բեռնակիրները:

Մեր գյուղից երևում էր այն ճանապարհը, որով անցնում էին հայ բեռնակիրների քարավանները: Պարզ եղանակի դեպքում Ռավա կոչվող հարթավայրում, որը շուրջ 25 կմ երկարություն ունի և ընկած է Գրգուռ սարի և Հայկական պարի ստորոտներում, բեռնակիրների շարքը սև ժապավենի նման ձգվում էր ամբողջ հարթավայրով: Հեռվից թվում էր, թե այդ սև ժապավենն անշարժ կանգնած է, այնինչ շարքն անընդհատ շարժման մեջ էր և մարդիկ շարժվում էին իրարից չկտրվելով, և այսպես գիշեր ու ցերեկ անվերջ: Բիթլիսից մինչև Կոփ ճանապարհի մոտիկ գյուղերը բոլորը հայկական էին: Եվ այս գյուղերի տղամարդկանց արդեն հավաքել տարել էին: Գյուղերում մնացել էին կանայք, երեխաներ և գործին ոչ պիտանի ծերունիներ» (էջ 95):

Հուշագրության երկրորդ արժանիքն այն է, որ այն եզակի աղբյուրներից է, որում ակնատեսը նկարագրում է Խլաթ գավառի հայկական բնակավայրերի (Դատվան, Շամիրամ, Սոխորդ և այլն) ավերման ու կողոպտման, բնակչության տեղահանության ու ջարդի ահասարսուռ պատկերները: Ներկայացնելով ռուսական բանակի հարձակման հետևանքով նահանջող քրդական ցեղերի՝ հայերի հանդեպ բացասական դերակատարությունը՝ հուշագիրը գրում է. «Մարտի վերջերին ռուսական բանակն ամբողջ ճակատով սկսեց առաջ շարժվել և գրավեց Մանազկերտը, Արճեշը, Բերկրին, Խնուսա բերդը... Քրդերը նահանջում էին դեպի արևմուտք, ամեն մեկն իր ուղղությամբ: Հասնանցի և սրմակցի ցեղերը Կոթից ներքև Բուլանուխով Եփրատի աջ կողմից մինչև Բլիջանա սար և Նեմրութի ստորոտները բռնած՝ ավերելով, կոտորելով գնում էին դեպի Մուշ և Սշո դաշտ: Իսկ հայդարանցի ցեղերը, 30 հազար տնտեսություն, Լաթարից մինչև Ալջավազ բռնած Սիփան սարի երկու կողմով հրի ու սրի մատնելով անգեն հայերին, փախչելով հասնում են Ախլաթ... Քրդերը, տեսնելով, որ ռուսները Կոփից և Լաթարից առաջ չեն շարժվել, նստում են Ախլաթի գյուղերը և ծրագրով սկսում են կոտորել մնացած գյուղերը: Քուրդ քոչվորները նստում են ամբողջ Ախլաթի գավառը և նրանց առաջացող քոչերը արդեն հասել և նստել էին Բիթլիսի ճանապարհի Հոավա կոչվող դաշտավայրում և շրջակա դաշտերում մինչև լեռների ստորոտները: Երբ գիշերը նայում էիր նրանց վառած խարույկներին, կարծես անլուսին գիշերվա աստղեր լինեին: Նրանք այնքան շատ էին, որ նույնիսկ տեղանքին ծանոթ մարդը դաշտերով չէր կարող փախչել՝

նրանցից ազատվել: Նրանք սկսում են կոտորել Ախլաթի շրջանի բոլոր գյուղերը» (էջ 102-103):

Հ. Շահբազյանը անդրադառնում է Դատվանի ջարդերից հետո Բիթլիսում հավաքված Խլաթի և շրջակա գավառների հայ կանանց և երեխաների բնաջնջմանը, որն իրականացրել է Բիթլիսի կուսակալ նշանակված Ջևդեթը: Տարագիր հայերի 3000 հոգուց բաղկացած առաջին քարավանը Ջևդեթի հրամանով Սոսկանի քրդերի կողմից ոչնչացվում է Բիթլիսից Սդերդ տանող ճանապարհին՝ Ծակքար կոչվող վայրում: Ըստ հուշագրի վկայության՝ տեղյակ լինելով կատարվածին և համոզված, որ իրենց նույն ճակատագիրն է սպասում, երկրորդ քարավանի կազմում ընդգրկված կանայք դիմում են հուսահատ, բայց հերոսական քայլի: Բիթլիսից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Արաբու կամրջի մոտ մի փոքր հանգստանալուց հետո, երբ քարավանը շարժվելու հրահանգ է ստանում, իւլաթցի երիտասարդ կանանցից երկուսը գրկում են իրենց կրծքի երեխաներին, մոտենում կամրջի եզրին և բարձր ձայնով գոռում. «Իր պատիվը հարգող հայ կանայք, հետևեք մեզ, մեկ է, մեզ անարգելուց հետո պիտի կոտորեն, ուրեմն մեռնենք առանց անպատիվ լինելու»: Նրանք նետվում են գետի հորձանուտի մեջ: Մի քանի րոպեի ընթացքում քարավանի գրեթե կեսը՝ շուրջ երկու հազար կանայք և աղջիկներ, կամրջից նետվում են գետը և խեղդվում: Նրանց դիակները կուտակվում են կամրջի տակ և ահռելի գետը փոխում է իր ընթացքը: Հայ կանանց այդ հերոսական արարքը մեծ տպավորություն է թողնում: Ջևդեթը որոշ ժամանակով դադարեցնում է կանանց աքսորը, իսկ հետո նրանց սկսում աքսորել փոքր խմբերով և ուժեղացված պահակախմբերով (էջ 118-119):

Հուշագրության մեջ կարևոր վկայություն է պահպանվել Խլաթի հայությանը փրկելու նպատակով նախ թուրքական բանակը դասալքած զինվորներին ու զենք կրելու ընդունակ երիտասարդներին, ապա՝ հարկ եղած դեպքում, հայկական գյուղերի ամբողջ բնակչությանը Նեմրութ լեռան խառնարանի լճերի շրջան փոխադրելու և ինքնապաշտպանության դիմելու ծրագրի գոյության մասին: Վերջինս հղացել էր խմբապետ Սողոմ, որն այդ հարցով դիմել էր մյուս գյուղերի երևելի անձանց: Ցավոք, այդ նախաձեռնությունը համապատասխան արձագանք չի գտել և ձախողվել է (էջ 118-119): Այդուհանդերձ, հուշագրությունը ներկայացնում է Մեծ եղեռնի՝ առ այսօր անհայտ հերոսապատումի մի դրվագ՝ Խլաթի տարբեր գյուղերից Նեմրութի խառնարանում ապաստանած ավելի քան 325 հայերի՝ մոտ քսան օր տևած մաքսոման, նրանցից շուրջ 300-ի ազատվելու, ռազմաճակատի զիծը հաջողությամբ հատելու և ռուսական բանակին միանալու պատմությունը (էջ 109-111, 113-117, 119-125):

«Դատվան» հուշագրության մյուս արժանիքն այն է, որ ներառում է այլ սկզբնաղբյուրներում բացակայող արժեքավոր տեղեկություն որոշ դեպքերի և անձանց մասին: Որպես կանոն, հայ մտավորական ու կազմակերպող ուժի ոչնչացման թուրքական քաղաքականությունը ներկայացվում է Կ. Պոլսի

մտավորականների, հասարակական-քաղաքական գործիչների աքաղաղի և ոչնչացման օրինակով: Փոխարենը քիչ է գրվել գավառներում հեղինակություն վայելող գործիչների չեզոքացման ուղղությամբ իշխանությունների ձեռնարկած քայլերի մասին: Մինչդեռ Հ. Շահբազյանը հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում ազատագրական պայքարի աչքի ընկնող գործիչներ, օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Արշակ Վռամյանի (Օննիկ Դերձակյան), հայդուկներ Փալաբեխ Կարապետի և շամիրամցի Մողոյի գոհվելու հանգամանքների մասին:

Կասկած չի հարուցում, որ Վանի կուսակալ Ջևդեթի կողմից ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ Իշխանի (Նիկողայոս Պողոսյան) ու նրա ընկերների սպանության կազմակերպումը Հիրճում և Ա. Վռամյանի դավադիր ձերբակալությունը Վանում դարձան վճռորոշ ազդակներ հայերի ինքնապաշտպանության համար: Աղբյուրներում և պատմագիտական գրականության մեջ չկա միանշանակ ու սպառիչ պատասխան այն հարցին, թե, ի վերջո, ինչ ճակատագիր ունեցավ Ա. Վռամյանը: ՀՅԴ հրատարակություններում, որպես պատասխան, կարդում ենք լակոնիկ ձևակերպումներ այն ոգով, որ նա «Վանի մեջ զոհ կ'երթայ Ճեւտէթի սարքած դաւադրութեան»¹, կամ թե՛ «...Վռամեանը ձերբակալուեց ու անհետ չքացաւ...»²: Ավելի որոշակի է գերմանական վավերագրերի հիման վրա Յոհ. Լեփսիուսի տված հետևյալ տեղեկատվությունը. «Մինչ Վանում կիմանային այդ նենգ սպանության մասին (Իշխանի և նրա ընկերների – Հ. Գ.), վալի Ջևդեթ բեյն իր մոտ կանչել տվեց մյուս երկու հայ առաջնորդներին՝ Վռամյանին ու Արամին: Արամը պատահաբար բացակայում էր: Վռամյանը, ոչինչ չկասկածելով, գնում է վալիի մոտ և հենց որ մտնում է կառավարական շենքը, ձերբակալվում է: Վալին նրան շղթայակապ Բիթլիսով Դիարբեքի է ուղարկում: Ճանապարհին նրան սպանում են»³: Հավանաբար Յոհ. Լեփսիուսի վերը բերված տեղեկատվության համար հիմք է ծառայել Ա. Վռամյանին մահապատժի ենթարկելու նպատակով Կ. Պոլիս բերելու լուրերի վերաբերյալ 1915 թ. հուլիսի 5-ին Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատան կողմից Բեռլին ուղարկված ծանուցումը, որում նշվում էր, որ «...Վռամյանը ձերբակալվել էր մեկուկես ամիս առաջ և հեռացվել Վանից, երբ Վանը դեռ թուրքերի ձեռքում էր ու փոխադրման ժամանակ սպանվել Բիթլիսում»⁴:

Որոշ փակագծեր բացելով հանդերձ՝ գերմանական վավերագրերն այնուհանդերձ սպառիչ պատասխան չեն տալիս հարցին: Ա. Վռամյանին բա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 79:

² **Աստուածատրեան Ա.**, Արամը, տե՛ս «Արամը», Մահուան յիսնամեակին առթիւ, Երևան, 1991, էջ 73:

³ Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918. Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու, հ. 1, Հրատարակությունը և ներածությունը՝ դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի, Երևան, 2006, էջ 23:

⁴ Նույն տեղում, էջ 207:

ժին հասած ճակատագրի վերաբերյալ բացառիկ տեղեկություն է տալիս Ն. Շահբազյանը: Նկատի ունենալով հղվող նյութի կարևորությունը՝ այն ներկայացնում ենք ամբողջությամբ: «Մարտի վերջին (1915 թ. – Շ. Գ.),– գրում է նա,– Դատվան գյուղի քահանա տեր Արմենակը, որը հայ ազատագրական շարժման կողմնակից և ակտիվ մասնակից էր, գիշերը սուրհանդակ էր ուղարկել և հայտնել, որ Վանում Ջևղեթ փաշան Վռամյանին կանչել էր խորհրդակցելու համար և բանտարկել էր ու մոտորնի նավակով ուղարկել ուշ երեկոյան ժամանակ: Ես նրան տեսա. 20-ից ավել պահակախմբի հսկողությամբ նրան տարան կոռոտուն: Երեկոյան ստույգ իմացանք, որ նա կմնա այստեղ մինչև Բիթլիսից գորք կուղարկեն ապահով տեղափոխելու համար: Նույն օրը կես մետրից ավել ձյուն էր եկել և Բիթլիսից եկող գորքը, շուրջ 500 հոգի, ճանապարհ բանալով գնում էր Դատվան: Մենք Սողոյի գլխավորությամբ, 15 հոգի՝ զինված զանազան տեսակի զենքերով, մոտեցել էինք ճանապարհին և սպասում էինք առիթի Վռամյանին ազատելու համար: Բայց Բիթլիսից եկող գորքի մի մասը սպասեց Կարմրողրեր կոչվող բարձունքի մոտ և հսկում էր շրջապատը: Նրանք ենթադրել էին, որ մենք շատ ուժ կունենանք և կռվով կազատենք նրան: Ցերեկվա ժամը 11-ին մոտ Դատվանի կողմից գորքը հետ վերադարձավ, եկավ Կարմրողրերով անցավ: Նրանց անցնելուց հետո այնտեղ դիրք բռնած գորքը նրանց հետևից նույնպես գնաց դեպի Բիթլիս: Մինչև մութն ընկնելը մենք մնացինք անշարժ մեր տեղում, գիշերը վերադարձանք գյուղ: Գյուղը չէր քնել և սպասում էր մեր վերադարձին: Գյուղի ժողովուրդը մինչ այդ էլ զգում էր իր օրհասական վիճակը, այս օրվանից նա համոզվեց, որ արդեն փրկություն չկա իրեն...»

Վռամյանին տարան Բիթլիս և սկզբնական շրջանում նրա վիճակից ոչ ոք տեղեկություն չունեց: Հետո իմացանք, որ նրան *Բիթլիսից դեպի Սդերդ տանող ճանապարհին, Ծակքար կոչվող վայրում կապել են ծառից և թնդանոթով խփել են* (ընդգծումը մերն է – Շ. Գ.): Մա ինձ պատմել է Բիթլիսի շրջանի Ջլկան գյուղից Նշան Ասատրյանը: Վռամյանի բանտարկության լուրը և նրան Վանից անմիջապես և ուժեղ պահակախմբով Բիթլիս ուղարկելը ցնցեց բոլոր հայերիս: Հայերի կասկածն այն մասին, որ թուրքական կառավարությունը իթթիհատական կուսակցության գլխավորությամբ ոչնչացնելու է հայ ժողովրդին [հաստատվեց]» (էջ 100-101):

Ճշգրտումներ անելու հնարավորություն է տալիս նաև հուշագրության այն հատվածը, որտեղ ներկայացվում են շամիրամցի հայդուկ Սողոյի նահատակվելու հանգամանքները: ՀՅԴ 100-ամյակին նվիրված «Հուշամատյանում» այդ մասին հակիրճ արձանագրված է. «Եղեռնին դաւադրաբար կը սպանուի թուրքերու կողմէ, Ախլաթի մէջ»¹: Հուշագրությունը էապես խմբագրում է այդ խիստ կցկտուր տեղեկությունը և մանրամասնորեն տալիս

¹ Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, էջ 162:

հայտնի հայդուկի զոհվելու իրական հանգամանքները:

Ա. Վռամյանին ազատելու և Խլաթի հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ձախողված փորձերից հետո Սողոմ, իր կամքից անկախ, Շամիրամի վրա հարձակված քրդերի ձեռքը չընկնելու համար ստիպված էր առանց զենքի հանգրվանել Դատվանում: Թուրք մյուղիորը նրա նկատմամբ առերևույթ հարգանք էր ցուցաբերում և նրան ու Խլաթի տարբեր գյուղերից այստեղ հավաքված հազարավոր հայերի, հիմնականում կանանց ու երեխաների, որոշ ժամանակ պաշտպանեց քրդերի ոտնձգություններից: Բայց 1915 թ. մայիսի կեսերին, ռուսական զորքերի հարձակմանը դիմակայել չկարողանալով ու նահանջելով, Դատվան է հասնում հայդարանցի քուրդ ցեղապետ Քոռ Հուսեյին փաշան իր աշիրեթով: Հայաստյաց այս ցեղապետը, որի ձեռքերը թաթախված էին հազարավոր հայերի արյունով, վաղուց ատելությամբ էր լցված Սողոմի նկատմամբ: Բանն այն է, որ դեռևս 1906 թ. Վանի ՀՅԴ կառույցի հանձնարարությամբ Սողոմն օգնել էր հայոց ազատամարտին օժանդակող հայդարանցի քուրդ ցեղապետեր Էմին փաշային և նրա կրտսեր եղբայր Ալիբեկին՝ Քոռ Հուսեյին փաշայի դեմ կռվում, որի ժամանակ Քոռ Հուսեյինը պարտվել էր, իսկ նրա ցեղի շատ թոռուններ զոհվել էին: Քոռ Հուսեյինը տեղի ունեցածի գլխավոր մեղավոր համարում էր Սողոմին և ձգտում էր վրեժխնդիր լինել: Դատվանում իր ձեռքը զցելով Սողոմին՝ Քոռ Հուսեյին փաշան նրան և ուրիշ շատ հայ տղամարդկանց սպանում է ու նետում ցորենի հորերը: Դրանից հետո Դատվանում ապաստանած հազարավոր կանանց և երեխաներին քշում են Բիթլիս (էջ 104, 114-115):

Հովակիմ Շահբազյանի հուշագրությունը հնարավորություն է ընձեռում կողմնորոշվելու մեր ժողովրդի պատմության ամենատղբերգական շրջանի մասին հետաքրքրություն ներկայացնող այլ մանրամասներում ևս՝ նկարագրված ակնատեսի, հաճախ դեպքերի մասնակցի կողմից: Այդ հանգամանքը, ինչպես նաև վերոշարադրյալ նյութը հիմք են տալիս կատարել հետևյալ եզրահանգումը. «Դատվան» հուշագրությունը Մեծ եղեռնի կարևոր սկզբնաղբյուրներից է, որը ոչ միայն օժանդակում է 1914-1916 թթ. Խլաթ գավառում տեղի ունեցած շատ իրադարձությունների էական մանրամասների բացահայտմանը, այլև թույլ է տալիս ավելի առարկայորեն ընկալել Հայոց ցեղասպանության իրականացման թուրքական մեխանիզմի մի շարք կողմեր: Կարծում ենք, թե՛ մեկ և թե՛ մյուս առումներով հուշագրության հրատարակությունն օգտակար կլինի Մեծ եղեռնի խնդիրներով զբաղվող հետազոտողների համար:

Овик Григорян – *Неопубликованные воспоминания Овакима Шахбазяна “Датван”*

В статье проводится анализ и оценка значимости не опубликованных ранее и до сих пор неизвестных научной общественности воспоминаний пережившего Геноцид армян Овакима Шахбазяна – «Датван». Приведенные из «Датван» развернутые цитаты доказывают, что это источник, представляющий собой большой интерес по вопросу Геноцида армян, который позволяет выявить не только все еще неизвестные страницы разгрома армянских поселений провинции Хлат, погромов и депортаций их армянского населения, но и самообороны армян, разъяснить истинные обстоятельства гибели ряда видных деятелей армянской освободительной борьбы, но также позволяет более конкретно осознать определенные грани турецкого механизма осуществления Геноцида армян.

Hovik Grigoryan – *Hovakim Shahbazyan's Unpublished Memoirs “Datvan”*

The article is an analysis and assessment of the Genocide survivor Hovakim Shahbazyan's unpublished memoirs “Datvan”, which is still unknown to the scientific society. The detailed references brought from there show that it is a source of great importance on the Armenian Genocide, which not only reveals the destruction of the Armenian settlements in Khlat province, the massacres and deportation of the Armenian population, the unknown pages of Armenian self-defence, although not massive, explains the true circumstances of the martyrdom of a number of prominent figures of the Armenian National Liberation movement, but also allows to more substantially understand certain facets of the Turkish implementation mechanism of the Armenian Genocide.